

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-73>

УДК 330.3:338.46

ЦІЛЬОВІ ГРУПИ СПРАВЕДЛИВОСТІ В ІНКЛЮЗИВНІЙ ВИЩІЙ ОСВІТІ

THE EQUITY TARGET GROUPS IN INCLUSIVE HIGHER EDUCATION

Сотула Оксана Віталіївнакандидат економічних наук, доцент,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5615-3987>**Грачов Дмитро Вікторович**аспірант,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3986-2644>**Sotula Oksana, Hrachov Dmytro**

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

У статті розглянуто сутність інклюзивної економіки, характеристики та місце інклюзивної освіти у її рамках. Визначено сутність інклюзивного ступеня соціальної справедливості. Підкреслено важливість забезпечення рівних можливостей для включеного навчання. Розглянуто сутність та категорії цільових груп справедливості у вищій освіті, виділено вертикальний і горизонтальний виміри рівності доступу до вищої освіти. Наведено систематизацію цільових груп справедливості в Україні, згідно проєкту Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на 2023–2030 роки. Зроблено висновок щодо важливості посилення уваги до груп здобувачів освіти з особливими освітніми потребами, зокрема з інвалідністю, у тому числі, постраждалих внаслідок бойових дій та осіб, які потребують професійної підготовки та перепідготовки. Також вказано на необхідність враховувати підхід навчання протягом життя, яке повинно бути доступним всім громадянам на постійній основі.

Ключові слова: інклюзивна економіка, інклюзивна освіта, цільові групи справедливості, виміри рівності доступу до вищої освіти.

The article examines the essence of the inclusive economy, its characteristics, and the place of inclusive education within its framework. The essence of the inclusive degree of social justice is defined. The importance of ensuring equal opportunities for inclusive education is emphasized. Today, inclusiveness is most often associated with the field of education. But inclusiveness is not limited to the field of education. Inclusive training of graduates of higher education makes sense only if inclusive and reorganized production awaits them. At the same time, health care, science, social sphere, recreation and tourism are undergoing changes on an inclusive basis. The product of higher education is a collective good in which the whole society is interested. The results of higher education are often implicit, have a delayed time lag and should be manifested in the growth of well-being not only of the recipient, but also of society in general. The concept of "inclusive education" was formed from the belief that education is a basic human right and that it creates the basis for a more just society. Inclusion in education is one aspect of inclusion in society. The essence and categories of target groups of justice in higher education are considered. According to the work of the OECD and the World Bank, the four focus groups of equality in higher education are mentioned most often, but a number of countries have proposed new subcategories. Vertical and horizontal dimensions of equality of access to higher education are highlighted. The systematization of target groups of justice in higher education of Ukraine, according to the project of the National Strategy for the Development of Inclusive Education for 2023-2030, is given. A conclusion was made regarding the importance of increasing attention to groups of students with special educational needs, in particular with disabilities, including victims of hostilities and persons in need of professional training and retraining. It is also indicated the need to take into account the approach of lifelong learning, which should be available to all citizens on a permanent basis. From a socio-economic point of view, lifelong learning serves the function of improving unskilled labor to obtain greater knowledge both for oneself and for society as a whole.

Keywords: inclusive economy, inclusive education, equality of target groups, dimensions of equality of access to higher education.

Постановка проблеми. Про те, що сучасному вітчизняному суспільству потрібна нова модель інклюзивної освіти, говорять багато вчених та посадовців. Однак тенденції зміни освіти, особливо вищої, в контексті ідей інклюзивності проявляються незначно. Певним чином це пов'язано із нерозумінням неминучості формування «інклюзивного суспільства» як послідовного етапу еволюції сучасної цивілізації. Прогресивний розвиток суспільного виробництва забезпечується врахуванням персональних особливостей кожного учасника суспільного виробництва. На практиці це означає інклюзивну трансформацію всіх сфер життя.

На сьогоднішній день інклюзивність найчастіше асоціюється зі сферою освіти. Перебудова всіх рівнів освіти під вимоги інклюзивності – процес, що проходить зараз у більшості країн світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Впродовж останніх років багато наукових робіт присвячено питанню впровадження концепції інклюзивного розвитку. Передові наукові розробки належать організації «Всесвітній Економічний Форум». Інклюзивні концепції лягли в основу багатьох стратегій сталого розвитку міжнародних організацій таких як Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Програма розвитку ООН (ПРООН), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Всесвітній економічний форум (ВЕФ).

Основи теорії інклюзивного розвитку були закладені та розвинуті в роботах таких вчених, як Д. Асемоглу, Дж. Робінсон [1], Дж. Подеста [2], З. Бедос [3], Дж. Гупта [4], А. Базиліук [5], І. Бобух [6] та інших.

Базою до виявлення та осмислення загальних економічних проблем в освіті послужили роботи американських і європейських економістів, які, зокрема, працювали під егідою ЮНЕСКО. До них зазвичай відносять Дж. Гелбрейта [7], Д. Істона [8] та інших.

Інклюзивна освіта визнається основним правом людини та основою справедливого суспільства. Вона зосереджується на необхідності надання високоякісної освітньої послуги для всіх, розширюючи практику, яка веде до повної участі.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Все це спонукає нас звернутися до більш докладного розгляду проявів нерівності в доступі до вищої освіти. Інклюзивна освіта це не просто доступність освіти для окремих груп населення (цільових груп справедливості), а й визнання того, що інклюзія в освіті – один із аспектів інклюзії у суспільстві.

Формулювання цілей статті. Метою нашого дослідження є узагальнення підходів до систематизації «цільових груп справедливості» у вищій освіті, та виявлення специфіки українського кейсу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У наростаючій глобальній конкуренції національних економік перспектива стратегічної перемоги є реальною лише для тих країн, які усвідомлюють і реалізують конкурентоспроможний потенціал загальної інклюзії. Сутність інклюзивного ступеня соціальної справедливості – у нерівному підході до різних людей.

Але сферою освіти інклюзивність не вичерпуються, освіта лише перший етап. Інклюзивна підготовка випускників вищої школи має сенс лише в тому випадку, якщо на них чекає інклюзивно-реорганізоване виробництво. Паралельно змін на інклюзивних засадах зазнають охорона здоров'я, наука, соціальна сфера, рекреація та туризм.

Продукт вищої освіти – це колективне благо, в якому зацікавлене все суспільство. Результати вищої освіти часто є імпліцитними, мають відкладений часовий лаг і повинні проявлятися у зростанні добробуту не тільки отримувача, а й суспільства загалом. Важливість отримання вищої освіти на справедливій основі підтверджується поширеними доказами багатьох суспільних і приватних переваг отримання вищої освіти. Індивідуальні приватні переваги включають покращення стану здоров'я, підвищення потенціалу заробітку та ще більшу задоволеність життям. На ширшому системному рівні переваги, отримані завдяки вищому рівню освіти, включають нижчий рівень безробіття, збільшення податкових надходжень, більшу мобільність між поколіннями, глибшу громадську та волонтерську участь, а також меншу залежність від соціальних послуг [1].

Таким чином, в інтересах як соціальної справедливості, так і економічної ефективності кожній людині повинні бути надані рівні шанси отримати вищу освіту та її переваги.

Не існує загально визнаного визначення «цільових груп справедливості». Це поняття стосується студентів із недостатньо представлених у суспільстві груп, які уряди повинні визнавати та підтримувати як частину своєї національної політики сприяння рівності. Визначення та класифікації залежать від континентів і країн [2]. У більшості регіонів світу кожна нація визначає свої цільові групи справедливості відповідно до свого соціального контексту та політичної культури.

Відповідно до роботи ОЕСР та Світового банку найчастіше згадуваними є наступні чотири категорії, які можуть вважатися цільовими групами справедливості у вищій освіті [3]:

- особи з низьким рівнем доходів;
- жінки;
- меншини, статус яких пов'язаний з їхніми етнічними, мовними, релігійними, культурними, віковими характеристиками або місцем проживання;
- люди з обмеженими можливостями.

Але опитування 71 країни в 2018 році, проведене в рамках дослідження Lumina study for the first celebration of the World Access to Higher Education Day (WANED), показало, що низка країн запропонувала нові підкатегорії у визначенні цільових груп справедливості (табл. 1).

Зі структурної точки зору можна виділити вертикальний і горизонтальний виміри рівності доступу до вищої освіти. Вертикальний вимір слідує за логічною послідовністю вищої освіти, починаючи з переходу від середньої до вищої освіти (вступ і зарахування), просування студентів під час навчання та завершення навчання. Вертикальний вимір розглядає, скільки осіб вступає до закладів вищої освіти, а скільки їх закінчує. Це найбільш помітний і найбільш вивчений вимір рівності доступу до системи вищої освіти.

Горизонтальний вимір стає більш значущим у міру того, як система вищої освіти розширюється

та диверсифікується. Якщо відстежити освітню траєкторію особи від початкової та середньої освіти до вищої, то питання справедливості доступу охоплює й те, який навчальний заклад вона відвідує, яку кваліфікацію і ступінь вона зможе отримати, як це відобразиться на її можливостях на ринку праці. Саме горизонтальний вимір стає дедалі потужнішим каналом несправедливості доступу до системи вищої освіти.

В Україні право на освіту, забезпечення державою її доступності гарантовано статтею 53 Конституції України. Одним із пріоритетних напрямів є забезпечення рівних прав на освіту для всіх: створення інклюзивного, безпечного, сприятливого для розвитку особистості освітнього середовища.

Щодо вищої освіти, то на момент схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки (Стратегія), 23 лютого 2022 року, серед основних слабких сторін закладів вищої освіти було названо, низький рівень студентоцентричності, зокрема недостатній рівень реалізації можливостей для осіб з особливими потребами та невідповідність інфраструктури до навчання осіб з інвалідністю та осіб з особливими освітніми потребами (лише 7,7 відсотка закладів вищої освіти мали повністю готову інфраструктуру для навчання осіб з особливими потребами, а майже 15 відсотків закладів вищої освіти взагалі не розпочинало адаптації інфраструктури).

Таблиця 1

Нові категорії цільових груп справедливості у вищій освіті

Цільові групи	Приклади країн
Студенти першого покоління	Австралія, США
Представники ЛГБТ спільноти	Бразилія, Колумбія
Жертви сексуального насильства	Колумбія, Еквадор, Іспанія
Депортовані мігранти	Еквадор, Мексика
Діти інвалідів війни або державних службовців	Мексика, Росія, В'єтнам
Іноземні біженці	Австрія, Колумбія, Нова Зеландія
Діти сімей військових	Англія
Внутрішньо переміщені особи внаслідок війни чи стихійних лих	Колумбія, Грузія
Демобілізовані члени воєнізованих формувань	Колумбія
Студенти, які не володіють державною мовою	Данія
Студенти, які перебували під опікою, діти-сироти, молодь без піклування батьків	Австрія, Англія, Грузія, Киргизія, Росія, Шотландія
Матері-одиначки	Еквадор
Сім'ї, які мають більше 3 дітей	Грузія, Південна Корея
Діти батьків, депортованих за радянських часів	Грузія
Ув'язнені, колишні злочинці	Венесуела, Уельс
Студенти з окупованих територій	Грузія

Джерело: [2]

У Стратегії було ідентифіковано 5 ключових проблем, які обумовили її прийняття. Зокрема, ключова проблема 3 (забезпечення умов для вразливих категорій здобувачів) та ключова проблема 5 (поширена імітація студентоцентризму та неусвідомлення місії лідерства в освіті дорослих, що призводить до зниження привабливості закладів вищої освіти) мають безпосередній вплив на подолання освітнього відчуження [4].

На жаль, після прийняття цієї Стратегії ситуація в системі вищої освіти лише погіршилася. Після викликів для системи освіти у вигляді пандемії та багатомісячних карантинів, розпочалася повномасштабна воєнна агресія росії проти України із великою кількістю біженців та внутрішньо переміщених осіб (ВПО) серед здобувачів освіти, педагогічних і науково-педагогічних працівників.

Саме навички, набуті під час пандемії, навіть за умови руйнування інфраструктури закладів освіти, допомогли продовжити їхню діяльність в умовах війни. За оцінками експертів, сума збитків, завданих російськими військами інфраструктурі нашої країни, становить майже 136 млрд доларів США, з яких 8,2 млрд, або 6%, – це збитки, завдані українській освітній інфраструктурі.

Понад 8 млн осіб стали ВПО. Значна частина залишилася на тимчасово окупованих територіях. Війна прямо вплинула на три категорії представників системи вищої освіти: на студентів, викладачів та персонал ЗВО. Згідно з онлайн-опитуванням тих, хто залишилися в Україні, 97,8% респондентів відзначили погіршення свого психо-емоційного стану зі скаргами на депресію (84,3%), виснаження (86,7%), самотність (51,8%), нервозність (84,4%) та гнів (76,9%). Іншим аспектом втрат в якості вищої освіти в Україні є повноцінний доступ до навчання. Війна і пандемія посилюють розшарування між українськими ЗВО залежно від можливостей та рівня сприйняття змін. Воно простежується не лише в рівні цифровізації процесів та наявності обладнання, але й у заходах щодо інтернаціоналізації. Таке розшарування існує і всередині закладів – серед структурних підрозділів та кафедр. Це негативна тенденція, адже вона посилює розрив між умовно «сильними» адаптованими інституціями та «слабкими», з меншими ресурсами [5].

Тому перше, що ми можемо констатувати, це погіршення як вертикального так і горизонтального вимірів рівності доступу до вищої освіти.

До цільових груп справедливості в Україні, згідно проєкту Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на 2023–2030 роки, віднесені:

– здобувачі освіти з особливими освітніми потребами, в тому числі з інвалідністю;

– здобувачі освіти з особливими освітніми потребами, в тому числі з інвалідністю, з числа постраждалих внаслідок бойових дій;

– особи, які належать до вразливих категорій населення, у тому числі сім'ї здобувачів освіти (зокрема, сім'ї, які потрапили в складні життєві обставини; сім'ї, що виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку; патронатні сім'ї; прийомні сім'ї та будинки сімейного типу; батьки осіб з особливими освітніми потребами, в тому числі з інвалідністю);

– особи які потребують професійної підготовки та перепідготовки (зокрема, особи, які знаходяться на окупованих територіях, територіях, наближених до бойових дій);

– особи, які належать до внутрішньо переміщених осіб;

– біженці;

– представники національних меншин;

– обдаровані особи;

– педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники, інші фахівці та працівники закладів, установ освіти та наукових установ, в тому числі, фахівці інклюзивно-ресурсних центрів, асистенти вчителів, асистенти дітей (учнів), водії шкільних автобусів, медичні працівники, технічні працівники тощо [6].

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговують здобувачі освіти з особливими освітніми потребами, зокрема з інвалідністю, у тому числі, постраждали внаслідок бойових дій. Очевидно, що після війни кількість людей з інвалідністю зростатиме. І не лише за рахунок постраждалих внаслідок бойових дій, а й тих, хто продовжуватиме отримувати травмування через спрацювання боєприпасів (в оточенні вибухонебезпечних предметів живуть 1,8 млн людей).

Зважаючи на те, що з початку великої війни чисельність робочої сили в Україні скоротилася на 5,5 млн людей (це понад 30% усієї робочої сили), а на місцях постійного проживання перебувають 7,9-8,8 млн населення, що становить лише 45-50% довоєнної чисельності працездатного населення, зрозуміло, що економіка країни вже відчуває суттєве скорочення числа професіоналів, які отримали спеціальну підготовку. Зокрема в сфері охорони здоров'я дефіцит становить близько 8% професійних кадрів.

На цьому фоні зростання кількості осіб з інвалідністю означає не лише скорочення робочої сили (таких людей на початку 2023 року було 2,8 млн, 76% з них – працездатного віку), а й збільшення соціальних виплат. Також очікується, що учасники війни

також будуть раніше виходити на пенсію – у 50-55 років при пенсійному віці для чоловіків 63-65 років. А пасивне перебування на пенсії людей з інвалідністю віком від 15 до 59 років – це втрата 3% ВВП [7].

Тому дуже важливою стає ще одна цільова група – особи які потребують професійної підготовки та перепідготовки, обов'язково враховуючи підхід навчання протягом життя, яке повинно бути доступним всім громадянам на постійній основі. Це може бути і «другий шанс» для поновлення базових навичок, і можливість навчання на більш високих рівнях.

З соціально-економічної точки зору навчання впродовж життя служить функції удосконалення некваліфікованої праці для отримання більших знань як для себе, так і для суспільства в цілому. В значній мірі це передбачає освіту до рівня бакалавра. З точки зору вищої освіти, навчання протягом усього життя передбачає не тільки підвищення рівня, а й розширення знань, тобто покращення як вертикального так і горизонтального вимірів рівності доступу до вищої освіти.

Висновки. У наростаючій глобальній конкуренції стратегічну перемогу отримують лише ті країни, які усвідомлюють і реалізують потенціал загальної інклюзії. Перебудова всіх рівнів освіти під вимоги інклюзивності – процес, що проходить зараз у більшості країн світу. Але освіта лише перший етап, оскільки у цій сфері, як у локальній моделі, формуються майбутні зміни, які охоплюють надалі всі сфери суспільства.

Виділяють вертикальний і горизонтальний виміри рівності доступу до вищої освіти.

Вертикальний вимір, аналізуючи, скільки осіб вступає до закладів вищої освіти, а скільки їх закінчує, є найбільш помітним і вивченим. Однак горизонтальний вимір, відстежуючи освітню траєкторію особи і аналізуючи, який навчальний заклад відвідує особа, яку кваліфікацію і ступінь вона зможе отримати, як це відобразиться на її можливостях на ринку праці, стає потужнішим каналом несправедливості доступу до системи вищої освіти.

Під цільовими групами справедливості ми розуміємо осіб, які належать до недостатньо представлених у суспільстві груп, які уряди повинні визнавати та підтримувати як частину своєї національної політики сприяння рівності. Найчастіше згадуваними є: особи з низьким рівнем доходів; жінки; меншини; люди з обмеженими можливостями.

Проте, низка країн, зокрема і Україна, запропонувала свої підкатегорії. Згідно проекту Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на 2023-2030 роки цих груп в Україні виділено 9. Особливої уваги серед них, на нашу думку, заслуговують здобувачі освіти з особливими освітніми потребами, зокрема з інвалідністю, у тому числі, постраждалі внаслідок бойових дій. І, зважаючи на скорочення довоєнної чисельності працездатного населення, та суттєве скорочення числа професіоналів, які отримали спеціальну підготовку, особи, які потребують професійної підготовки та перепідготовки, обов'язково враховуючи підхід навчання протягом життя, яке повинно бути доступним всім громадянам на постійній основі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Acemoglu D., Robinson J.A. Why nations fail: the origins of power, prosperity, and poverty. New York Crown Publishing Group. 2012. 544 p. DOI: <https://doi.org/10.1355/ae29-2j>
2. Podesta J. Inclusive Economic Growth: Increasing Connectivity, Expanding Opportunity, and Reducing Vulnerability. Center for American Progress. URL: <https://www.americanprogress.org/article/inclusive-economic-growth-increasing-connectivity-expanding-opportunity-and-reducing-vulnerability/> (дата звернення: 30.07.2023).
3. Бедос З.М. Для багатших і для бідніших. Зростання нерівності – одна з найбільших соціально-економічних і політичних проблем сучасності. URL: <http://tyzhden.ua/World/62625> (дата звернення: 30.07.2023).
4. Gupta J., Vegelin C. Sustainable development goals and inclusive development. *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*. 2016. Т. 16. No. 3. P. 433–448. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10784-016-9323-z>
5. Базиліук А.В., Жулин О.В. Інклюзивне зростання як основа соціально-економічного розвитку. *Економіка та управління на транспорті*. 2015. Вип. 1. С. 19–29.
6. Бобух І.М. Гендерна інклюзія в економіці: дисбаланси в оплаті праці. *Вісник Національної академії наук України*. 2019. № 8. С. 51–66.
7. Galbraith J.K. The Ethics of Political Participation and Engagement. *Dans Finance & Bien Commun*. 2008/1 (№ 30). P. 91–97. URL: <https://www.cairn.info/revue-finance-et-bien-commun-2008-1-page-91.htm> (дата звернення: 30.07.2023).
8. Easton D. Categories for The Systems Analysis of Politics. URL: <https://ru.scribd.com/doc/23291739/David-Easton-Categories-for-the-Systems-Analysis-of-Politics#> (дата звернення: 30.07.2023).

9. Salmi J. The Tertiary Education Imperative: Knowledge, Skills and Values for Development. URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-94-6351-128-5> (дата звернення: 30.07.2023).
10. Salmi J., Sursock A. Access and Completion for Underserved Students: International Perspectives. *CIHE Perspectives*. 2018. No. 9. P. 30–32.
11. Salmi J. Paper commissioned for the 2020 Global Education Monitoring Report, Inclusion and education. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373689> (дата звернення: 30.07.2023).
12. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80?fbclid=IwAR1u2VCiWCRsDNp_BBIwsRtrvZe7ohQ8JMDvJRn3mxtAFBPDEi2uPAWXzDo#Text (дата звернення: 30.07.2023).
13. Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт. URL: <https://osvitanalyka.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/03/HigherEd-in-Times-of-War.pdf> (дата звернення: 30.07.2023).
14. Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на 2023–2030 роки (проект). URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proyekt-nacionalnoyi-strategiyi-rozvitku-inklyuzivnogo-navchannya-na-2023-2030-roki> (дата звернення: 30.07.2023).
15. Як Україні компенсувати втрату 30% трудового потенціалу. Чи буде кому відновлювати Україну після війни та де шукати трудові ресурси? URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/05/10/699925/> (дата звернення: 30.07.2023).

REFERENCES:

1. Acemoglu, D., Robinson, J. A. (2012) Why nations fail: the origins of power, prosperity, and poverty. New York Crown Publishing Group. 544 p. DOI: <https://doi.org/10.1355/ae29-2j>
2. Podesta, J. Inclusive Economic Growth: Increasing Connectivity, Expanding Opportunity, and Reducing Vulnerability. Center for American Progress. Available at: <https://www.americanprogress.org/article/inclusive-economic-growth-increasing-connectivity-expanding-opportunity-and-reducing-vulnerability/> (accessed July 30, 2023).
3. Bedos, Z. M. Dlia bahatshykh i dlia bidnishykh. Zrostannia nerivnosti – odna z naibilshykh sotsialno-ekonomichnykh i politychnykh problem suchasnosti Available at: <http://tyzhden.ua/World/62625> (accessed July 30, 2023). (in Ukrainian)
4. Gupta, J. & Vegelin, C. (2016) Sustainable development goals and inclusive development. *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, t. 16, no. 3, pp. 433–448. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10784-016-9323-z>
5. Bobukh, I. M. (2019) Henderna inkluziia v ekonomitsi: dysbalansy v oplati pratsi. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, no. 8, pp. 51–66.
6. Bazyliuk, A.V., Zhulyn, O.V. (2015) Inkluzyvne zrostannia yak osnova sotsialno-ekonomichnoho rozvytku. *Ekonomika ta upravlinnia na transporti*, no. 1, pp. 19–29.
7. Galbraith, J. K. (2008) The Ethics of Political Participation and Engagement. *Dans Finance & Bien Commun*, (N° 30), pp. 91–97 Available at: <https://www.cairn.info/revue-finance-et-bien-commun-2008-1-page-91.htm> (accessed July 30, 2023).
8. Easton, D. Categories for The Systems Analysis of Politics Available at: <https://ru.scribd.com/doc/23291739/David-Easton-Categories-for-the-Systems-Analysis-of-Politics> (accessed July 30, 2023).
9. Salmi, J. The Tertiary Education Imperative: Knowledge, Skills and Values for Development. Available at: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-94-6351-128-5> (accessed July 30, 2023).
10. Salmi J. and Sursock, A. (2018) Access and Completion for Underserved Students: International Perspectives. *CIHE Perspectives*, no. 9, pp. 30–32.
11. Salmi, J. Paper commissioned for the 2020 Global Education Monitoring Report, Inclusion and education. Available at: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373689> (accessed July 30, 2023).
12. Stratehiia rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini na 2022–2032 roky. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80?fbclid=IwAR1u2VCiWCRsDNp_BBIwsRtrvZe7ohQ8JMDvJRn3mxtAFBPDEi2uPAWXzDo#Text (accessed July 30, 2023). (in Ukrainian)
13. Vyshcha osvita v Ukraini: zminy cherez viinu: analitychnyi zvit. Available at: <https://osvitanalyka.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/03/HigherEd-in-Times-of-War.pdf> (accessed July 30, 2023). (in Ukrainian)
14. Natsionalna stratehiia rozvytku inkluzyvnoho navchannia na 2023–2030 roky (proiekt). Available at: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proyekt-nacionalnoyi-strategiyi-rozvitku-inklyuzivnogo-navchannya-na-2023-2030-roki> (accessed July 30, 2023). (in Ukrainian)
15. Yak Ukraini kompensuvaty vtratu 30% trudovoho potentsialu. Chy bude komu vidnovliuvaty Ukrainu pislia viiny ta de shukaty trudovi resursy? Available at: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/05/10/699925/> (accessed July 30, 2023). (in Ukrainian)